

WAARDEBEPALING VAN JONG ERFGOED

HET BELANG VAN MATERIALITEIT IN EEN GEÏNTEGREERDE BENADERING

MARYLISE PAREIN, INE WOUTERS EN STEPHANIE VAN DE VOORDE

'Preservation is overtaking us.'¹ In 2004 stelde Rem Koolhaas op zijn provocerende manier dat de gebouwen die we beschermen steeds jonger worden: aan het begin van de negentiende eeuw was de leeftijd van het erfgoed nog ongeveer tweeduizend jaar, in 1900 was dat teruggebracht tot tweehonderd en bij de laatste eeuwwisseling werden er zelfs woningen beschermd die nog maar net waren opgeleverd, zoals OMA's Villa

Lemoine in Bordeaux – voltooid in 1998, beschermd in 2002.² Hoewel Villa Lemoine een uitzondering is, zien we inderdaad een trend van een steeds kleiner wordende historische afstand tot het erfgoed.³ Maar hoe moeten we omgaan met dat 'jonge erfgoed'? Koolhaas stelt een meer willekeurige aanpak voor, maar naar ons idee is juist een wetenschappelijk onderbouwd kader nodig.

◀ 1. Kantoorgebouw ASLK
aan de Broekstraat
in Brussel
(foto W. Kenis,
urban.brussels 2021)

Drie aspecten zijn daarbij van belang: wat verstaan we onder de term 'jong erfgoed', hoe bepalen we de waarde van dat jonge erfgoed, en welke kennis is er nodig om de specificiteit ervan te (h)erkennen?

In dit artikel gaan we in op deze drie vragen. In het eerste deel kijken we hoe de term 'jong erfgoed' wordt geïnterpreteerd en wat er specifiek aan is. We richten ons daarbij vooral op materialiteit, als een van de eigenschappen die het niet alleen relevant maar ook noodzakelijk maken om binnen het bredere erfgoedveld bijzondere aandacht te besteden aan jong erfgoed. Het tweede deel focust op de methodes en instrumenten die worden gehanteerd in de waardebeoordeling en de bescherming van jong erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, opnieuw met specifieke aandacht voor materialiteit. In Brussel is de laatste jaren de aandacht voor jong erfgoed toegenomen; in 2021 werd een nieuwe methode geïntroduceerd voor de waardebeoordeling die ook wordt toegepast op recente voortbrengselen. Bovendien wordt er diepgaand onderzoek gedaan naar de relatie tussen de erfgoedwaarde en materialiteit van jong erfgoed.⁴ In het derde deel wordt dan het belang van materialiteit bij jong erfgoed concreet uitgewerkt aan de hand van twee projecten die zijn opgenomen in de Brusselse Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed. Hierbij onderstrepen we niet alleen het belang van specifieke kennis met betrekking tot de toegepaste materialen, maar ook van een meer geïntegreerde benadering met betrekking tot materialiteit om de eigenheid van het jonge erfgoed te (h)erkennen.

JONG ERFGOED

De vraag hoe jong bouwkundig erfgoed kan zijn, laat zich niet eenvoudig beantwoorden.⁵ De (minimale) historische afstand om een gebouw als erfgoed te erkennen of beschermen verschilt van land tot land, en zelfs van regio tot regio. Bovendien is de theorie ook anders dan de praktijk: vaak is de gehanteerde minimumleeftijd eerder een onuitgesproken vuistregel dan een officiële beleidsregel. Zo wordt in Vlaanderen een (officieuze) dertig jaar gehanteerd, terwijl in Wallonië geen leeftijdsgrens bestaat. Ook in Brussel geldt geen strikte minimumleeftijd, maar uit een analyse van de beschermde gebouwen van na 1945 blijkt dat dit ongeveer vijftig jaar is.⁶ De afgelopen jaren is er een internationaal debat ontstaan over 'jong erfgoed' waarbij verschillende termen worden gehanteerd, zoals 'jong erfgoed', 'modern erfgoed' en 'Post 65-erfgoed' – alleen de laatste hanteert specifieke leeftijdsgrenzen (1965-1990).⁷ Er is geen consensus over het hanteren van een minimumleeftijd. Sommige erfgoed specialisten pleiten voor een minimale afstand, omdat die onmisbaar zou zijn bij de positionering van een realisatie binnen de historische context en het oeuvre van de architect.⁸ Anderen willen juist geen minimumleeftijd,

om een antwoord te kunnen bieden op de kwetsbaarheid van jong erfgoed.⁹ Voor beide standpunten bestaan legitieme argumenten: eerder dan tegenovergestelde standpunten, betreft het immers twee condities of randvoorwaarden die met elkaar in verband kunnen worden gebracht.

Jong erfgoed is inderdaad kwetsbaar. Waardevolle gebouwen worden, vaak onder invloed van steeds strenger wordende eisen voor energieprestaties, ingrijpend gerenoveerd of zelfs gesloopt, zonder dat hun waarde kan worden vastgesteld.¹⁰ Sensibilisatie en meer erkenning van de specificiteit van dit jonge erfgoed zijn daarom essentieel. Deze erkenning moet echter zijn gebaseerd op uitgebreide kennis, steunend op zowel primaire als secundaire bronnen over het gebouwde object en zijn positie binnen de bredere context. De beschikbaarheid en reproductie van dergelijke uitgebreide kennis blijken vandaag vaak problematisch. In *Conserving Twentieth-Century Built Heritage. A Bibliography* wordt vastgesteld dat in de meeste publicaties de aandacht vooral uitgaat naar gebouwen die gerealiseerd zijn vóór 1970.¹¹ Gebouwen van vijftig jaar of jonger zijn sterk ondervertegenwoordigd. Sinds enkele jaren is er wel een groeiende belangstelling voor laattwintigste-eeuwse architectuur bij organisaties als het Getty Conservation Institute, Icomos, DOCOMOMO en The Twentieth Century Society.¹² Vaak blijft de kennis over de totstandkoming en instandhouding van die architectuur echter beperkt tot specifieke gebouwen.

MATERIALITEIT EN ARCHITECTUUR

Een van de aspecten waarover meer kennis cruciaal is, betreft materialiteit. Dit beperkt zich niet tot bouwmaterialen en -technieken, maar heeft betrekking op de bredere bouwcultuur of 'het complexe systeem van mensen, relaties, bouwtypes, technieken en gewoontes waarin het gebouw en het bouwproces verankerd zijn', aldus Howard Davis in *The culture of building*.¹³ Ook Antoine Picon benadrukt in *The materiality of architecture* het belang van materialiteit in bredere zin. Hij stelt dat de notie 'materialiteit' niet alleen betrekking heeft op de materiële dimensie of substantie van een gebouw of object, maar sterk afhankelijk is van onder meer technische, economische en culturele factoren, de beschikbaarheid van materialen en machines en de organisatie van arbeid. Materialiteit is met andere woorden geen vastomlijnd begrip, maar sterk verankerd in een brede historische context. Op die manier ontstaan volgens Picon verschillende *regimes of materiality*, die gerelateerd worden aan een specifieke tijd en plaats.¹⁴ Ook de laatste decennia van de twintigste eeuw kennen een eigen *materiality regime*. Voortbouwend op de opkomst van nieuwe, innovatieve en complexe bouwmaterialen na de Tweede Wereldoorlog, werd een breed scala aan hoogperfor-

mante materialen zoals hogesterktebeton en HR-glas toegepast.¹⁵ Ook maakten traditionele materialen zoals baksteen een heropleving door, met talloze varianten en verbeteringen, en werden doe-het-zelfmaterialen ontwikkeld. Materialen werden tevens op een andere manier ingezet, met als gevolg koudebruggen, zoals bij de spouwmuur. Ook de regelgeving nam toe: de exponentiële toename van standaarden ging gepaard met steeds hogere prestatie-eisen en de overgang van nationale naar Europese normen.

Gezien het belang van het begrip materialiteit voor de architectuur van de laatste decennia van de twintigste eeuw, dient dit een bijzondere plaats in te nemen in de erkenning en waardebeoordeling van jong erfgoed. Dit mag zich niet beperken tot de absolute waarde of eigenschappen van materialen (structureel, chemisch, technisch et cetera) in hun originele en hedendaagse toestand. Er moet ook worden gekeken naar de relatieve waarde en positionering ten opzichte van de toenmalige normen, onder meer op esthetisch, cultureel, wetenschappelijk, technisch en socio-economisch vlak (de toenmalige bouwcultuur of het *materiality regime*) om verbanden te kunnen ontdekken met bijvoorbeeld sociale, stedenbouwkundige en artistieke ontwikkelingen en waarden. In enkele recente onderzoeksprojecten, in België, Nederland en Zwitserland wordt daarom specifiek ingezet op de materialiteit van jong erfgoed.¹⁶

In de praktijk wordt in waardebeoordelingsmethodes het aspect materiaalgebruik vaak herleid tot het experimenteren met nieuwe materialen en innovatieve constructietechnieken. Het pleidooi om bij de waardebeoordeling van jong erfgoed niet louter te kijken naar de materiële substantie of bouwtechnische innovaties, maar een bredere interpretatie van het begrip materialiteit te hanteren is an sich niet zo onorthodox. Een van de algemene stelregels bij waardebeoordeling is immers dat zowel moet worden gekeken naar de intrinsieke waarde van het object zelf, als naar de waarde ervan in relatie tot de context. Daarom onderzoeken we hieronder hoe een brede benadering van materialiteit kan worden geïmplementeerd in actuele waardebeoordelingsmethodes, zoals de benaderingswijze die wordt gehanteerd in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

WAARDEBEPALING VAN BRUSSELS ERFGOED

In België wordt erfgoed beheerd op gewestelijk niveau en hanteert het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een andere methode dan het Vlaamse en het Waalse Gewest. Voor jong erfgoed bestaat geen specifieke methode. Bijgevolg kan de vraag worden gesteld of de 'reguliere' methode en instrumenten het mogelijk maken om de specificiteit van jong erfgoed te (h)erkennen.

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bestaan drie

erfgoedstatuten: 'geïnteriseerd erfgoed', 'erfgoed ingeschreven op de bewaarlijst' en 'beschermd erfgoed'.¹⁷ Het geïnteriseerde erfgoed is opgenomen in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed. Opname in de Inventaris heeft geen juridische of financiële implicaties: het is een manier om gebouwen met erfgoedwaarde te identificeren en kan in die zin een eerste stap zijn voor behoud of bescherming. De twee andere categorieën, 'erfgoed ingeschreven op de bewaarlijst' en 'beschermd erfgoed', zijn opgenomen in het Register van het Gevrijwaard Erfgoed. Beide statuten zijn permanent en wettelijk bindend, met het oog op het behoud van de desbetreffende gebouwen. Dit impliceert dat voor alle aanpassingen vooraf goedkeuring moet worden verkregen, maar wat wordt toegestaan verschilt: een bescherming stelt een strikte vrijwaring voorop, terwijl een inschrijving op de bewaarlijst soepeler is.¹⁸ Waar inventarisatie en bescherming courante instrumenten zijn voor de erkenning en bewaring van erfgoed, is het statuut 'inschrijving op de bewaarlijst' uniek voor Brussel. Het wordt sinds eind twintigste eeuw toegepast bij gebouwen waarvan een strikte vrijwaring het gebruik en de instandhouding in de weg kan staan. Zo kunnen bij kantoorgebouwen die niet meer voldoen aan de hedendaagse eisen van energie en comfort bepaalde transformaties worden toegestaan, zolang ze niet strijdig zijn met het erfgoedbelang.

Aan geen van de drie genoemde statuten is een minimumleeftijd verbonden. Toch zijn er slechts vier gebouwen beschermd die dateren van 1970 of later: het kantoorgebouw van CBR van architect Constantin Brodzki (Watermaal-Bosvoorde, 1970), het zwembad Longchamps van Charles de Meutter (Ukkel, 1971), het rectoraatsgebouw van de Vrije Universiteit Brussel van Renaat Braem (Elsene, 1974-1978) en de studentenhuisvesting La Maison Médicale, of La Mémé, van Lucien Kroll (Sint-Lambrechts-Woluwe, 1970-1982).¹⁹ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed geeft voor jong erfgoed een beter resultaat, wat betreft zowel het aantal (ongeveer 190 van de in totaal 25.000 registraties) als de periode: in de inventaris komen ook gebouwen voor die zijn gerealiseerd in de jaren tachtig en negentig.²⁰ Maar, wetende dat Brussel in totaal zo'n 195.000 gebouwen telt, waarvan 19.000 van na 1971, is jong erfgoed ook in de Inventaris sterk ondervertegenwoordigd. Dit kan deels worden verklaard door de bij het opstellen van de inventaris gehanteerde methode: van de gebouwen die na 1970 werden gerealiseerd, kwamen tot voor kort die in aanmerking welke uitzonderlijk van aard zijn en werden ontworpen door gerenommeerde architecten.²¹ In 2021 werden deze voorwaarden voor jong erfgoed geschrapt. Deze aanpassing sloot aan bij de ambities van de huidige Brusselse gewestelijke regering (2018-2024) om meer aandacht te besteden aan de inventarisatie en bescherming

van het naoorlogse erfgoed.²² In dit verband kan ook worden verwezen naar de thematische inventarisatie van het bouwkundig erfgoed uit de periode 1939-1999: via een participatie-oproep aan het brede publiek, maar vooral via een uitgebreide wetenschappelijke opdracht die steunde op systematisch veldonderzoek werd gepoogd de achterstand op dit gebied weg te werken.²³ De resultaten hiervan worden op korte termijn geïmplementeerd in de officiële Inventaris.

NIEUWE METHODE VOOR INVENTARISEREN

De nieuwe methode die sinds 2021 wordt gehanteerd voor het opstellen van de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed gaat uit van tien erfgoedwaarden (archeologisch, artistiek, esthetisch, historisch, landschappelijk, sociaal, stedenbouwkundig, technisch, volkskundig, wetenschappelijk) en zes erfgoedcriteria (authenticiteit, contextuele waarde, ensemblewaarde, integriteit, representativiteit, zeldzaamheid).²⁴ Hoewel het voor opname in de Inventaris in theorie volstaat om aan een van de erfgoedwaarden en een van de criteria te voldoen, gaat het meestal om een combinatie van meerdere waarden en criteria die elkaar ondersteunen. Bovendien gebeurt de waardebepaling niet louter op intrinsieke gronden, maar dient een afweging te worden gemaakt met soortgelijke gebouwen op verschillende niveaus, van internationaal tot lokaal. De geformuleerde waarden en criteria zijn overigens identiek aan de al eerder voor bescherming gehanteerde maatstaven; wel werken de verschillende statuten met andere 'gewichten'.

Wat betreft jong erfgoed werden bijkomende 'discriminerende' voorwaarden achterwege gelaten. Sterker nog: de nieuwe methode stelt expliciet dat er 'geen tijdslimiet [is] waardoor ook jonge architectuur in aanmerking komt voor opname in de inventaris'. Maar biedt dit voldoende mogelijkheden om de eigenheid van jong erfgoed te erkennen? Er zijn immers enkele waarden en criteria die op het eerste gezicht niet van toepassing zijn op jong erfgoed. Zo lijken 'archeologische waarde' en 'historische waarde' niet aan de orde. Ook 'zeldzaamheid' en 'authenticiteit' lijken minder evident: jonge gebouwen zijn immers nog in groten getale aanwezig, en bovendien al vaak gerenoveerd zonder aandacht voor mogelijke erfgoedwaarden. Tegelijkertijd biedt de beschrijving van de waarden en criteria ook kansen: het maakt een brede interpretatie en genuanceerde toepassing mogelijk, gericht op de eigenheid van het type erfgoed. De hierboven vermelde waarden kunnen dan toch een rol spelen. Zo kan voor jong erfgoed een aspect dat 'getuigt van een bijzondere periode in de geschiedenis van de streek of de gemeente' historische waarde genereren. Het gaat dan wel vaak om een beperkte historische waarde, die ondersteunend werkt bij andere toegekende waarden (landschappelijk, sociaal of stedenbouwkundig). Een

voorbeeld hiervan is het hieronder toegelichte project De Drevekens, dat de Brusselse groepswoningbouw uit de jaren zeventig typeert en de zoektocht naar een vernieuwend stedenbouwkundig model illustreert.

De nieuwe methode biedt ook mogelijkheden om rekening te houden met de materialiteit van jong erfgoed. Waar 'materiaalgebruik' tot 2021 gold als afzonderlijk criterium, al werd de interpretatie ervan expliciet gereduceerd tot het aanwenden van of het experimenteren met nieuwe materialen, is dat nu niet langer het geval. De toepassing van materialen en bouwtechnieken heeft daarentegen wel een plaats in de beschrijving van artistieke, technische, en wetenschappelijke waarde, en in zeldzaamheid, authenticiteit, ensemblewaarde en integriteit. Zo wordt bij artistieke waarde onder de noemer 'uitvoering' verwezen naar materialen en technische beheersing. 'Technische waarde' wordt geïllustreerd met het vroege gebruik van een bepaald materiaal of een bepaalde techniek, gebouwen met een constructief of technologisch belang, een technisch hoogstandje, technologische innovatie en getuigenissen van verouderde bouwmethodes. Bijzondere en experimentele materialen, bouwprocédés of -componenten worden erkend bij wetenschappelijke waarde.²⁵ Wat betreft de erfgoedcriteria wordt bij zeldzaamheid verwezen naar een afweging ten opzichte van de bouwhistorische context, met onder andere de gangbare productie en materialen van die tijd; bij ensemblewaarde zijn onder andere de homogene bouwwijze en de bouwkundige samenhang van belang. Deze niet limiterende beschrijvingen, in combinatie met de aanmoediging om een koppeling te maken tussen verschillende waarden (bijvoorbeeld technische en wetenschappelijke), bieden ruimte om materialiteit van jong erfgoed te erkennen op grond van verschillende criteria die al dan niet ondersteunend werken. Hieronder worden twee casussen uitgewerkt die het belang van materialiteit in de erfgoedwaarde onderstrepen. Beide zijn opgenomen in de Brusselse Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed.

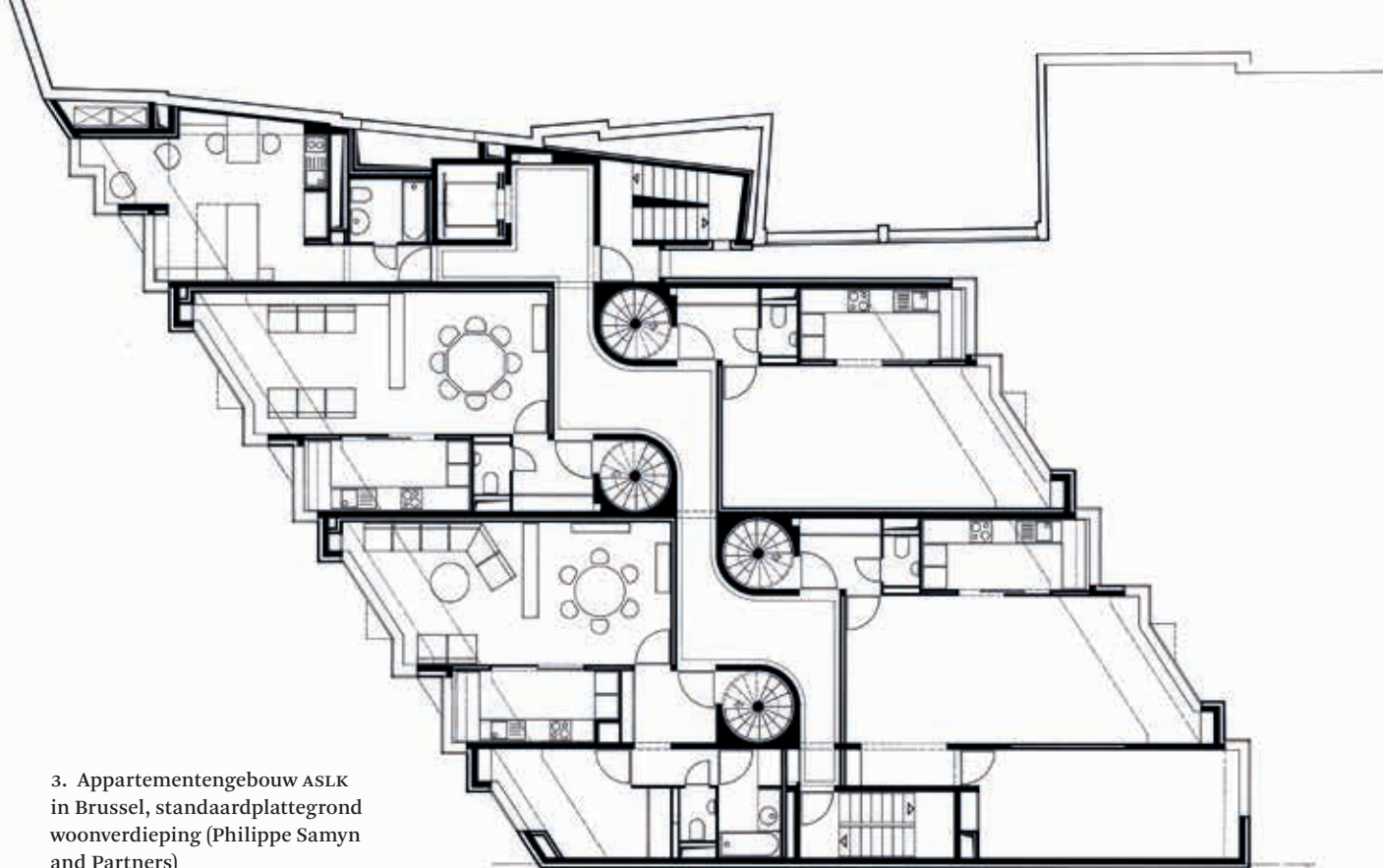
HET ASLK-APPARTEMENTENGEBOUW

De eerste casus is het ASLK-appartementengebouw in Brussel (1985-1986). Het werd na oplevering in de architectuurpers geprezen vanwege de sterke architectonische expressie van de gevel. De analyse toont aan dat de doordachte detaillering, ook van onzichtbare elementen, daarbij een belangrijke rol heeft gespeeld.

De oprichting van het ASLK-appartementengebouw houdt indirect verband met de ontwikkeling van de eerste grote computers in de jaren zeventig. In de bankensector verliep de overgang naar computergesteunde operaties vrij snel, aangezien banken technologisch niet wilden achterblijven bij hun concurrenten. Voor de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (ASLK) lag die om-

2. Appartementengebouw ASLK, voorgevel aan de Koolstraat in Brussel (foto J. Bauters, jaren tachtig)

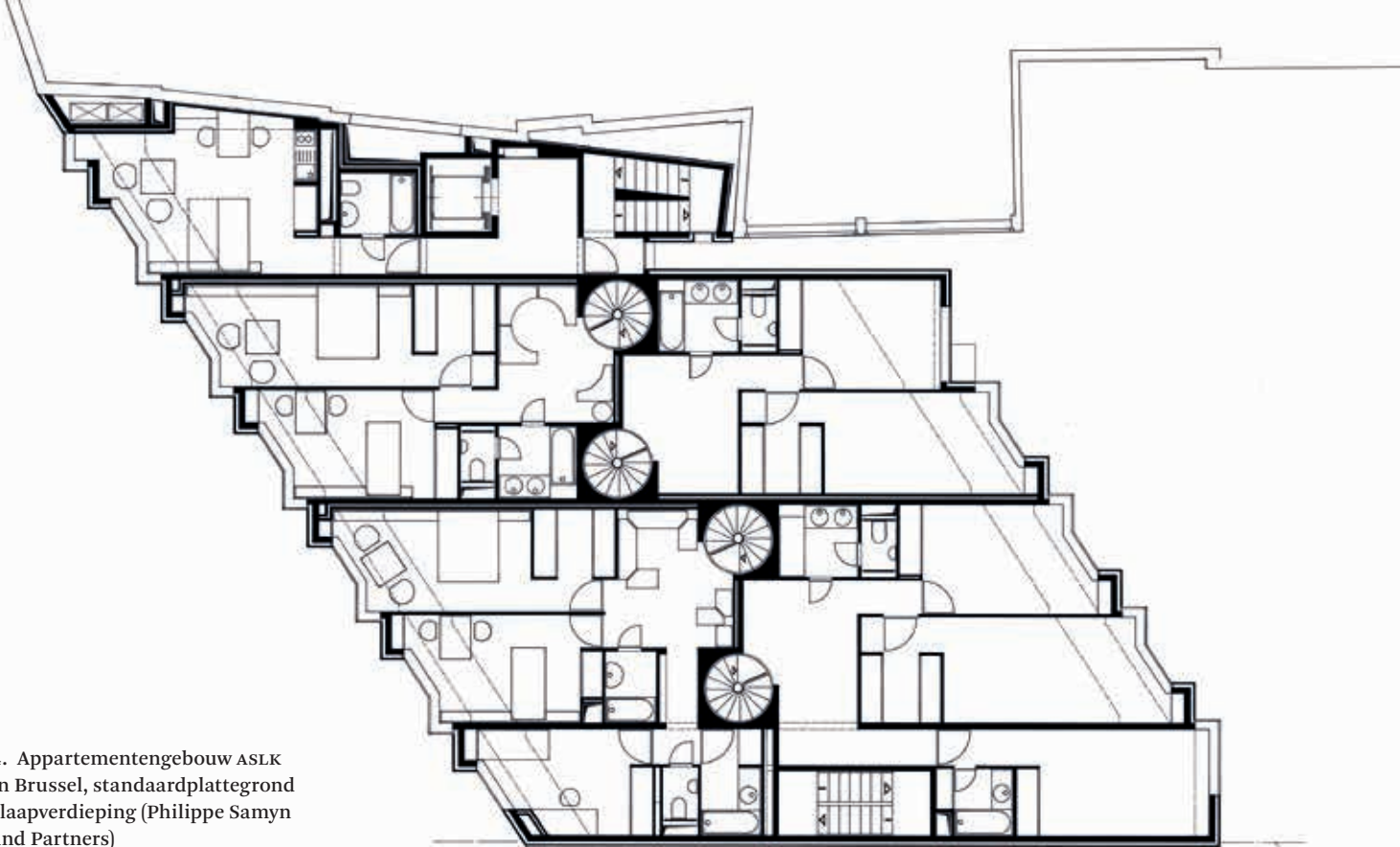
3. Appartementengebouw ASLK in Brussel, standaardplattegrond woonverdieping (Philippe Samyn and Partners)

schakeling aan de basis van een uitbreiding van haar kantoren: het toenmalige hoofdkantoor aan de Wolvengracht in het centrum van Brussel was te klein om de computertechnologie te integreren, waarna de bank besloot om meerdere percelen in het nabijgelegen bouwblok op te kopen en er een nieuw kantoorgebouw te vestigen.²⁶ Het bouwblok, omsloten door de Koolstraat, de Broekstraat en het Martelarenplein, was reeds dicht bebouwd, waardoor het een complexe taak werd om de verschillende functies in elkaar te laten passen. Het grootste en meest indrukwekkende gebouw werd langs de Broekstraat opgetrokken (afb. 1). De toegang voor leveranciers en parkerende auto's was aan de Koolstraat. Daarboven kwam, waarschijnlijk in opdracht van de stad, een appartementengebouw van vijf verdiepingen (afb. 2). Het ontwerp van het gehele project werd toevertrouwd aan drie Belgische ontwerpteams: het bureau van Walter Bresseleers, de tijdelijke associatie Albert De Doncker – Jacques Wybauw – Philippe Samyn en het bureau van Henri Guchez. Het appartementengebouw aan de Koolstraat werd ontworpen door ingenieur en architect Philippe Samyn.²⁷

Bij het ontwerp van het appartementengebouw zorgden de randvoorwaarden van het programma (toegang tot de parkeergarage op de begane grond en woonfunctie op de verdiepingen) en de noord-zuidoriëntatie van het gebouw voor de nodige complexiteit. De wooneenheden zijn verdeeld over twee verdiepingen. De onderste is de woonverdieping en de bovenste de slaapverdieping (afb. 3 en 4). Een interne wenteltrap verbindt de twee gedeeltes. De woon- en slaapruides

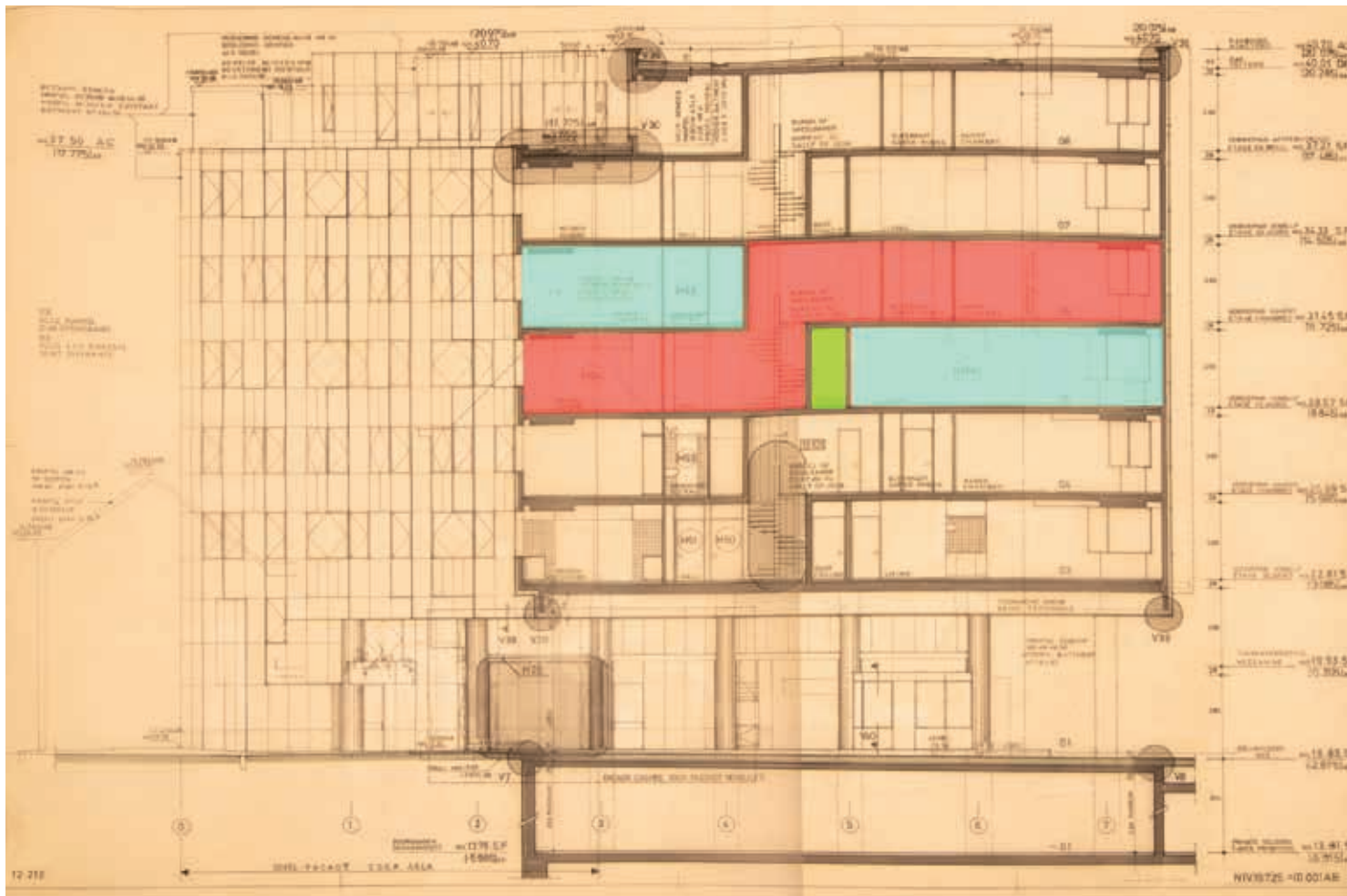
nemen elk slechts de helft van de gebouwdiepte in. Doordat zij horizontaal worden afgewisseld, bezit elke woonunit een dubbele oriëntatie (afb. 5).

Hoewel het appartementengebouw niet het voornaamste onderdeel van het bouwprogramma was, ging veel aandacht uit naar het gevelontwerp ervan. Wat betreft vormgeving en materiaalgebruik sluit het aan bij het bankgebouw in de Broekstraat. De gevelbekleding van travertijn werd gekozen om aan te sluiten bij de kleur van de gevels in witte natuursteen in de Broekstraat. Daarnaast kregen de twee bouwvolumes een gelijkaardige expressie, met scherpe, langgerekte driehoekvormige volumes in de gevel van de bank enerzijds en een 'geplooid' gevel voor het appartementengebouw anderzijds. De gevelpanelen in travertijn, die in verstek werden geplaatst, lenen zich uitstekend voor dergelijke vormen. De raamindeling en de plooien in de gevel werden zodanig op elkaar afgestemd dat het gezichtsveld en de lichtinval in de appartementen werden vergroot. Ook de uitlijning van de ramen in het gevelvlak lijkt in dat opzicht niet louter esthetisch, maar draagt bij aan de lichtinval. Bovendien zijn de ramen ook bouwtechnisch vooruitstrevend. Doordat ze in het vlak van de gevel liggen, konden de raamkozijnen niet in het vlak van de draagstructuur worden geplaatst en bevestigd, zoals gebruikelijk was in de jaren tachtig, maar werden ze vijf centimeter naar buiten geschoven en via metalen ankers aan de constructie bevestigd (afb. 6). Deze opbouw werd daarna vaker toegepast, vooral omdat het pakket van de thermische isolatie bleef toenemen. Ook opvallend is de aandacht voor de winddichtheid, een con-

4. Appartementengebouw ASLK in Brussel, standaardplattegrond slaapverdieping (Philippe Samyn and Partners)

5. Appartementengebouw ASLK in Brussel, doorsnede. Aanduiding van twee appartementen (rood en blauw) en gemeenschappelijke gang (groen) door auteur (Algemeen Rijksarchief)

cept dat pas in de jaren negentig opgang maakte in België.²⁸ De technische detaillering van het (voor)ontwerp uit 1982 toont dat de raamopeningen winddicht werden gemaakt door de raamkozijnen langs vier zijden in te pakken met slabben synthetisch rubber (Butyl).

Wanneer we nagaan op welke manier hier materialiteit kan worden meegenomen in de waardebeoordeling, dragen de toepassing van travertijn en de specifieke bouwtechnische detaillering ervan bij aan de esthetische en artistieke waarde van het gebouw. Hoewel het gebruik van Butyl niet zichtbaar is, verdient het bijzondere aandacht in de waardebeoordeling: het kan worden beschouwd als de toepassing van een innovatief materiaal (conform het vroegere criterium ‘materiaal-

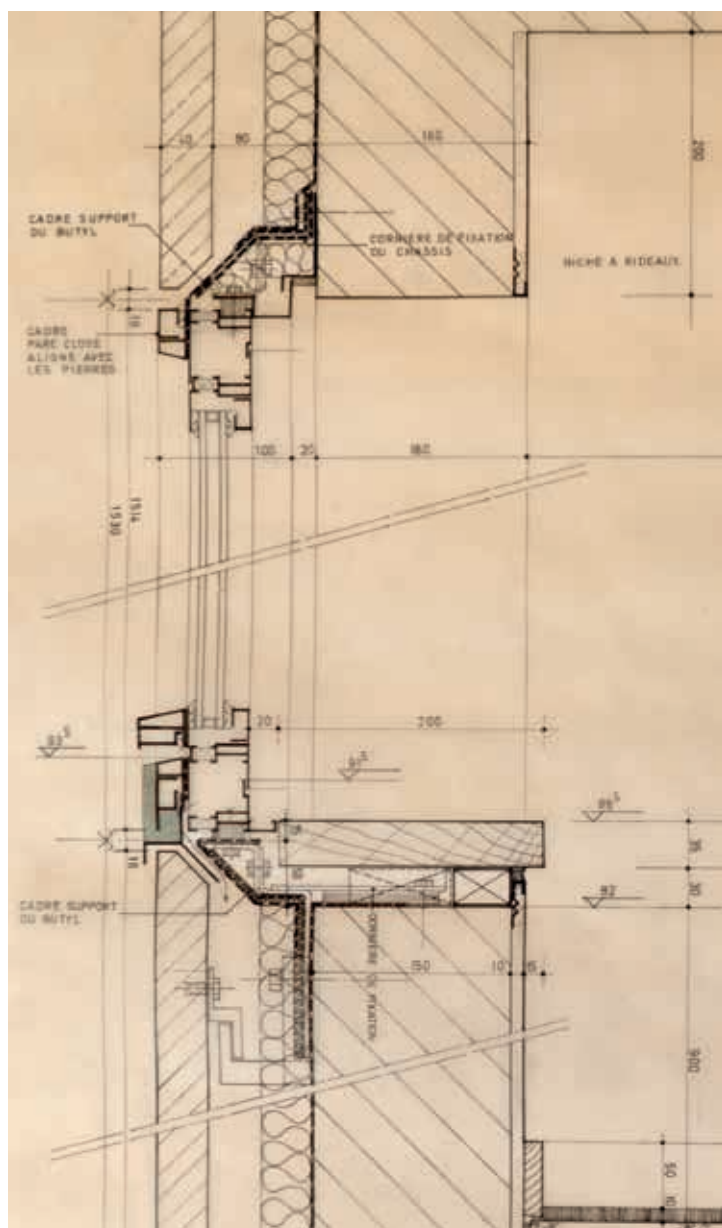
gebruik’), maar geeft ook een geheel nieuwe bouwtechnische ontwikkeling aan, met name op het gebied van winddichtheid. Butyl werd toen immers vooral als waterkering toegepast bij daken, maar nog niet als winddichting bij ramen. Die positionering ten opzichte van de toenmalige bouwcultuur maakt dat niet alleen het gebruik van het materiaal op zich, maar ook de specifieke toepassing als winddichting belangrijk is om de technische waarde juist in te schatten.

DE DREVEKENS

De tweede casus is De Drevekens, een grootschalig huisvestingsproject van een 360-tal wooneenheden in Sint-Pieters-Woluwe (1975-1977), ontworpen door het multidisciplinaire ontwerpbureau Architectes, Urbanistes, Sociologues, Ingénieurs, Associés (AUSIA). Hier is het materiaalgebruik niet zozeer technisch vooruitstrevend, maar representatief en belangrijk voor de ensemblewaarde. Voor de stedenbouwkundige inplanting lieten de ontwerpers zich inspireren door grootschalige ‘megastructuren’ met aaneengeschaalde modulaire (woon)eenheden (afb.7).²⁹ Het resultaat is een wijk die bestaat uit één continu lint van bebouwing – geen langgerekt volume maar een conglomeraat van diverse volumes die samen één geheel vormen. De toegang tot de individuele wooneenheden verloopt via een netwerk van autovrije wegen en paden op verschillende niveaus. Op die manier combineert het project de voordelen van de individuele woning, zoals privé toegang en geborgenheid, met de voordelen van de meergezinswoning (voornamelijk collectieve voorzieningen).

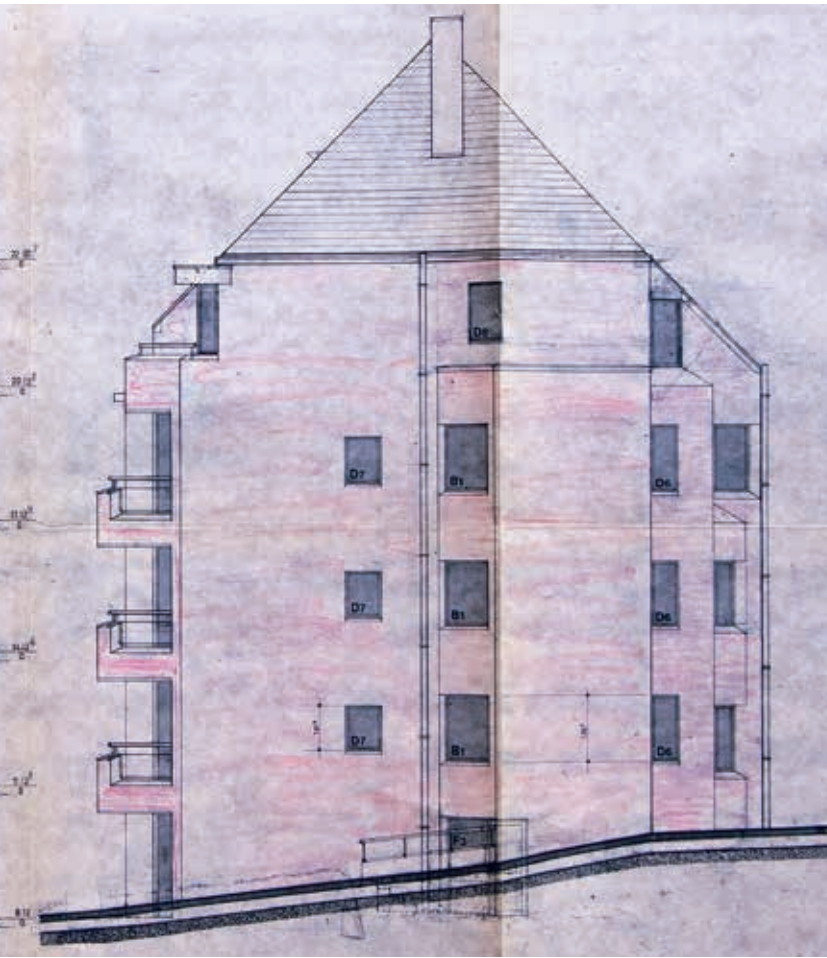
Het project wordt gekenmerkt door schuine dakvlakken als verbindend element tussen de volumes. Vanaf de jaren zestig werd het hellende dak vaker toegepast in Brussel, terwijl het modernistische platte dak aan populariteit verloor. Zowel individuele woningen als appartementengebouwen kregen hellende daken (afb.8). Daarbij werd het dakvlak vaak gemaximaliseerd als een expliciet onderdeel van het architectuurontwerp (afb.9). In sommige toepassingen uit de jaren zestig en zeventig vormt het dak als het ware een mantel om het gebouw; de leien worden niet alleen gebruikt als dakbedekking, maar ook als gevelbekleding. De terugkeer en ‘uitbreiding’ van het hellende dak bracht een toenemend gebruik van dakbedekkingsmaterialen zoals vezelcementleien met zich mee. Vezelcementleien waren al sinds het begin van de twintigste eeuw op de markt, maar werden nu breed ingezet: in ongeveer één op de vier woonprojecten uit de jaren zeventig die zijn opgenomen in de Brusselse Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed is het dak en/of de gevel hiermee bekleed. Vezelcementleien waren beschikbaar in verschillende kleuren en vormen, en bovendien goedkoper dan natuurleien. Zoals de naam al aangeeft, bestaan vezelcementleien

6. Appartementengebouw ASLK in Brussel, doorsnede raam in de gevel (Algemeen Rijksarchief)

7. De Drevekens in Sint-Pieters-Woluwe, Brussel (luchtfoto Ministerie van Openbare Werken, jaren zeventig)

8. Atelier d'architecture et d'urbanisme, zijgevel appartementengebouw in Ukkel, Brussel, 1975 (Archives Louis De Waele, Machelen)

9. Reclame voor Eternit-leien (A+: *architectuur, stedenbouw, design* 16 [1975])

ETERNIT LEIEN VOOR GEVELS
ALLE TECHNISCHE VOORDELEN VAN DE GEVENTILEERDE GEVEL.

Eternit leien zijn van nature isolerend. Ze combineren hun technische pluspunten met het principe van de geventileerde gevel.
 Door hun lage prijs, de gemakkelijke plaatsing en hun termische bijdrage geeft de Eternit muurbekleding een positief antwoord op de economische problemen van onze tijd.
 Ons studiebureau staat ter beschikking van de auteurs van ontwerpen om te zoeken naar de oplossing die het best is aangepast aan ieder afzonderlijk geval. Aarzel niet er beroep op te doen.

voornamelijk uit cement en asbestvezels.³⁰ Hoewel in de jaren zeventig een publiek debat ontstond over de gezondheidsrisico's van asbest, werden de eerste asbestvrije leien pas vanaf het midden van de jaren tachtig geproduceerd.³¹

Onderzoek naar de geschiedenis, toepassing en evolutie van vezelcementleien in relatie tot de toenmalige bouwcultuur toont aan dat de leien in De Drevkens niet uniek of innovatief waren: leien met dezelfde samenstelling, formaat, kleur en textuur werden in talrijke andere Brusselse (woningbouw)projecten uit de jaren zestig en zeventig toegepast. Ook de bevestigingswijze, met haken en spijkers op een houten regelwerk is erg gebruikelijk. Er kan dus nauwelijks een technische erfgoedwaarde aan worden toegekend. Maar om dezelfde redenen is het wel representatief voor het Brusselse woningbestand uit die tijd. Daarbij draagt de materialiteit ook in sterke mate bij aan de ensemblewaarde. Het gaat dan niet om de exacte materiële substantie van de leien, want nastreven van materiële authenticiteit bij eventuele restauraties is problematisch in geval van asbestvezels. Wel van belang zijn de homogene bouwwijze en de bouwkundige samenhang die worden gegenereerd door de uniforme toepassing van de leien in het dak en de gevel en de wisselwerking met het gevelmetselwerk. Materialiteit en typologie zijn daarbij perfect op elkaar afgestemd. Op die manier vormt de grootschalige en beeldbepalende functie van de leien ook een cruciaal element in de stedenbouwkundige uitwerking (afb. 10).

BESLUIT

Sinds enkele jaren groeit de aandacht voor jong erfgoed binnen het erfgoedveld. Daarmee neemt ook de behoefte aan een wetenschappelijk onderbouwd kader voor de (h)erkenning en waardebeoordeling van dit erfgoed toe. Er worden verschillende termen gehanteerd, al dan niet met een precieze afbakening. Voor de waardebeoordeling van jong erfgoed is een exacte leeftijdsbepaling evenwel niet noodzakelijk: het is immers niet wenselijk of productief om dit als een aparte categorie te evalueren, met een specifieke waardebeoordelingsmethode die is gericht op jong erfgoed. Wel is het van belang dat de algemene methodes voor waardebeoordeling het toelaten om de specificiteit van jong erfgoed te erkennen. Een belangrijke uitdaging hierbij ligt in het feit dat een groot deel van de kennis over jong erfgoed nog moet worden opgebouwd, onder andere op het gebied van materialiteit, en dat de methode die gehanteerd wordt om de waarde van jong erfgoed te bepalen ruimte biedt om deze kennis te kunnen implementeren.

De methode die sinds 2021 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt toegepast voor de waardebeoordeling van erfgoed laat de erkenning van de specificiteit van jong erfgoed toe. Cruciaal hierbij is dat de verschillen-

10. De Drevekens in Sint-Pieters-Woluwe, Brussel (foto Ph. Braquenier, urban.brussels, 2022)

de erfgoedwaarden en -criteria ruimte bieden voor interpretatie; een beperkte duiding van traditionele criteria zoals 'zeldzaamheid' of 'historische waarde' schiet immers tekort bij jong erfgoed. Een tweede belangrijk aspect van de Brusselse methode is dat waarden en criteria niet afzonderlijk worden beschouwd, maar aan elkaar gekoppeld kunnen worden. In die geïntegreerde benadering kunnen verschillende waarden elkaar ondersteunen en wordt ook de positionering ten opzichte van de bredere context meegenomen.

De twee casussen illustreren elk op hun eigen manier het belang en de uitdagingen van een correcte waardebeoordeling van jong erfgoed. In de analyse werd specifiek ingezet op het aspect materialiteit. Het ASLK-appartementengebouw demonstreert dat niet enkel moet worden gekeken naar het materiaal, maar dat dit dient te worden geëvalueerd binnen de bredere bouwcultuur. Het project De Drevekens toont daarentegen

aan dat bijna banale materialen ook een bijdrage kunnen leveren aan de erfgoedwaarde. Ondanks de verschillen onderstrepen beide casussen het belang van (onderzoek naar) materialiteit en een geïntegreerde benadering hiervan in de waardebeoordeling van jong erfgoed: enkel met een voldoende breed en diep inzicht in de materialiteit kan men tot een juiste en specifieke interpretatie van de erfgoedwaarden en -criteria komen. Dit geldt uiteraard voor elk erfgoedobject, ongeacht de periode, maar de onvolledige kennis over het *materiality regime* van het laatste deel van de twintigste eeuw maakt dat jong erfgoed het risico loopt om niet op waarde te worden geschat. Bovendien is materialiteit niet het enige wat bijzondere aandacht verdient: ook voor andere aspecten zoals architectuurcultuur, alternatieve woon- of samenlevingsvormen of stedenbouwkundige ontwikkelingen is meer kennis nodig om te komen tot een correcte en genuanceerde waardebeoordeling van jong erfgoed.

NOTEN

- 1 R. Koolhaas, 'Preservation is overtaking us', *Future Anterior. Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism* 1 (2004) 2, XIV, 1-3, www.jstor.org/stable/25834941?seq=3.
- 2 Le ministère de la Culture (France), nota 'Maison Lemoine' (PA33000068), gepubliceerd op 16 maart 2003, www.pop.culture.gouv.fr.
- 3 G.J. Ashworth en P. Howard, *European Heritage, Planning and Management*, Exeter 1999.
- 4 Dit artikel komt voort uit het doctoraatsproject 'Het Brusselse woningenbestand (1975-2000). Materialiteit en erfgoedwaarde' van doctoranda Marylise Parein onder supervisie van Stephanie Van de Voorde en Ine Wouters (Vrije Universiteit Brussel) en Manja Vanhaelen en Stéphane Demeter (gewestelijke erfgoedadministratie urban.brussels) en gefinancierd door Innoviris. www.vub.be/arch/project/archbxl1975.
- 5 S. Sterken en Y. Schoonjans, 'Hoe jong kan bouwkundig erfgoed zijn? Reflecties omtrent de erfgoedwaarde van het naoorlogs architecturaal patrimonium', in: M. De Kooning e.a., *Architectuur sinds de Tweede Wereldoorlog*, Brussel 2008, 13-35.
- 6 S. Van de Voorde e.a., 'Geërfd goed. De eigen woning van architect Georges Volckrick', *M&L* 40 (2021) 1, 28-45.
- 7 Sterken en Schoonjans 2008 (noot 5) gebruiken 'modern erfgoed' voor het erfgoed vanaf de Tweede Wereldoorlog; in Nederland werd 'Post 65-erfgoed' geïntroduceerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor erfgoed uit 1965-1990 (www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/post-65-erfgoed); dit begrip wordt nu ook door lokale erfgoedadministraties en academische instellingen gebruikt.
- 8 Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, 'Het Gentse naoorlogse erfgoed in kaart gebracht', 8 januari 2020, www.onroenderfgoed.be/blog/het-gentse-naoorlogse-erfgoed-kaart-gebracht.
- 9 Council of Europe, Committee of Ministers, 'Recommendation No. R (91) 13 of the committee of Ministers to member States on the protection of the twentieth-century architectural heritage', 9 september 1991, www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/texts-of-reference.
- 10 De 'at risk'-acties van DOCOMOMO brengen diepgaande transformaties of afbraak van modern erfgoed onder de aandacht. Recent komen ook gebouwen die dateren van na 1970 voor op deze lijst, zoals de iconische Nakagin Capsule Tower (Kisho Kurokawa, 1972, Tokio) en The Robot Building (Sumet Jumsai Architects, 1983-1986, Bangkok), docomomo.com/momo-at-risk/.
- 11 S. Macdonald en G. Ostergren (red.), *Conserving Twentieth-Century Built Heritage. A Bibliography*, Los Angeles 2013.
- 12 Het Getty Conservation Institute en het ICOMOS International committee on 20th Century Heritage (Icomos ISC20C) hebben bijvoorbeeld in 2021 een historisch thematisch kader ontwikkeld om twintigste-eeuwse erfgoedplekken te helpen identificeren en contextualiseren. Daarnaast heeft DOCOMOMO zijn focus verbreed van voornamelijk modernistische architectuur van vóór 1940 naar architectuur uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Bovendien zijn er op nationaal en regionaal niveau ook organisaties actief, zoals bijvoorbeeld The Twentieth Century Society in Groot-Brittannië, die net als ICOMOS campagne voeren om bedreigde gebouwen te redden van de sloophamer.
- 13 H. Davis, *The Culture of Building*, Oxford 2006.
- 14 A. Picon, *The Materiality of Architecture*, Minnesota 2021.
- 15 S. Van de Voorde, I. Bertels en I. Wouters, *Post-war building materials in housing in Brussels, 1945-1975*, Brussel 2015; F. Graf, *Histoire matérielle du bâti et projet de sauvegarde*, Lausanne 2014.
- 16 Naast het project in dit artikel is er bijvoorbeeld het onderzoeksprogramma 'Erfgoed van de 20e eeuw' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en een onderzoeksproject over de vrijwaring en instandhouding van naoorlogs erfgoed aan de Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne, onder leiding van professor en restauratie-architect Franz Graf. Zie bijvoorbeeld F. Graf en G. Marino, *Avanchet-Parc. 'Cité de conception nouvelle et originale'*, Gollion 2020.
- 17 'Titel V: Bescherming van het onroerende erfgoed', in: Brussels Werkboek van Ruimtelijke Ordening (BWRO), laatst gewijzigd op 8 september 2022, www.ejustice.just.fgov.be/cgi/summary.pl.
- 18 urban.brussels, 'Wettelijke vrijwaringsmaatregelen', erfgoed.brussels/doen/wettelijke-aspecten/wettelijke-vrijwaringsmaatregelen (geraadpleegd op 24 april 2023).
- 19 Het register van het gevrijwaarde erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevat ca. 1300 objecten. Dit zijn gebouwen maar ook landschappelijke elementen en bouwkundige gehelen waardoor een kwantitatieve benadering van het percentage 'jong erfgoed' bemoeilijkt wordt.
- 20 Een kwantitatieve benadering van het percentage 'jong erfgoed' in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt bemoeilijkt door de beperkte functionaliteit van het zoekinstrument en de omvang van de inventaris (ca. 25.000 fiches en 40.000 objecten). Bijgevolg vertegenwoordigen deze kwantitatieve gegevens enkel een momentopname (hier juli 2023); de vermelde statistische gegevens van het Brusselse gebouwenbestand werden op 1 januari 2022 vastgesteld en zijn raadpleegbaar via het Belgische statistiekbureau Statbel, statbel.fgov.be/nl.
- 21 Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen, Cel Inventaris, *Inventaris van het bouwkundig erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Methodologie*, Brussel 2010.
- 22 Cel Communicatie van de Stad Brussel, *Meerderheidsakkoord 2018-2024. Een harmonieuze en solidaire internationale stad*, Brussel 2018.
- 23 urban.brussels, '1939-1999', monument.heritage.brussels/nl/1939_1999/96 (geraadpleegd op 24 april 2023); de thematische inventarisatie werd in 2022 uitgevoerd aan de Universiteit Libre de Bruxelles.
- 24 urban.brussels, *Inventaris van het bouwkundig erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De selectie van gebouwen en gehelen in de inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, Brussel 2022.
- 25 Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen, Cel Inventaris 2010 (noot 21).
- 26 T. Henrard en T. Greck, *Etude historique. BNP Paribas Fortis*, Brussel 2021.
- 27 Henrard en Greck 2021 (noot 26).
- 28 P. Wouters, 'Ventilatie en infiltratie in gebouwen: de stand van zaken in België', *WTCB Tijdschrift* (1986) 3/4, 39-48.
- 29 Mondelinge informatie van Jean de Salle, medeoprichter van AUSIA, aan de auteur, 29 november 2022.
- 30 O. Hardy-Hémery, *Eternit et l'amiante 1922-2000. Aux sources du profit, une industrie du risque*, Histoire et civilisations Villeneuve d'Ascq 2005.
- 31 In 1986 verschenen de eerste Eternit-advertenties in België met vermelding van 'een nieuwe samenstelling zonder asbest'.

IR.-ARCH. M. PAREIN studeerde Ingenieurswetenschappen: Architectuur aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB), waar zij een masterproef schreef over architectenwoningen in Brussel (1890-1970). Momenteel werkt zij binnen de vakgroep Architectural Engineering van de VUB in samenwerking met de gewestelijke erfgoedadministratie urban.brussels aan een doctoraat over de materialiteit en erfgoedwaarde van het Brusselse woningbestand (1975-2000).

PROF. DR. IR.-ARCH. S. VAN DE VOORDE heeft een tenure track aanstelling aan de vakgroep Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Haar expertise bevindt zich op het gebied van architectuurgeschiedenis, Construction History en erfgoed, met bijzondere aandacht voor twintigste-eeuwse bouwcultuur en jong erfgoed.

PROF. DR. IR.-ARCH. I. WOUTERS is hoogleraar aan de vakgroep Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Naast onderwijs in hedendaagse constructie- en renovatietechnieken doet zij onderzoek naar bouwmaterialen en -technieken uit de negentiende en twintigste eeuw.

De auteurs droegen het volgende aan dit artikel bij. Marylise Parein: idee-ontwikkeling, dataverzameling, literatuur- en archiefonderzoek en redactie; Stephanie Van de Voorde: idee-ontwikkeling en -bijsturing, context van de theorie rond waardebeoordeling en het belang van materialiteit en redactie; Ine Wouters: idee-ontwikkeling en -bijsturing, bouwtechnische context en redactie.

VALUE ASSESSMENT OF YOUNG HERITAGE

THE IMPORTANCE OF MATERIALITY IN AN INTEGRATED APPROACH

MARYLISE PAREIN, INE WOUTERS AND STEPHANIE VAN DE VOORDE

The recent surge in interest in 'young' heritage is coupled with a growing need for a scientifically based framework for dealing with it. This article examines the specific characteristics of 'young heritage', how it is evaluated, and the knowledge required for that. The term 'young heritage' is not easy to define because the minimum historical distance required for assessing or protecting a building as heritage differs from country to country.

More important than an exact definition, however, is increased awareness and greater recognition of the special characteristics of this heritage. One of these characteristics is materiality. This refers not just to the building materials and techniques used but includes its positioning with respect to the wider building culture in which it is rooted. The final decades of the twentieth century were characterized by a distinctive materiality, and this too needs to be included in any value assessment.

To work out how this might be done using existing value assessment methods, this article looks at the method used since 2021 by the Brussels-Capital Region in drawing up its Inventory of Architectural Heritage. This method is based on ten heritage values and six heritage criteria. The individual values and criteria are not strictly defined but rather described, so as to

allow room for interpretation. And instead of dealing with the values individually, the goal is an integrated approach in which different values and criteria are able to support and reinforce one another. This provides opportunities for recognizing the specificity of young heritage and for emphasizing the importance therein of materiality.

The article then applies the Brussels method, with a particular focus on materiality, to two case studies: the ASLK apartment building (engineer and architect Philippe Samyn, Brussels, 1985-1986) and the large-scale housing project 'De Drevekens' (AUSIA design office, Sint-Pieters-Woluwe, 1975-1977). The first case study demonstrates that a proper assessment of the technical value requires that the materials used be assessed within the context of the wider building culture. The second case study illustrates the fact that materials without any special technical value can still play an important role in other heritage values.

Both case studies attest to the benefits of an integrated approach to heritage values and the importance of materiality in the recognition of young heritage. One major challenge is acquiring sufficient in-depth insight into the materiality to arrive at an accurate and specific interpretation of the heritage values and criteria.